

18. Скворцов В. Евгений Булгарис, первый Архиепископ Славянский и Херсонский // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1877. – № 22.
19. Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1876. – № 16.
20. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXXII.
21. Корольков К. Столетний юбилей Екатеринослава. 9-го мая 1787 г. – Екатеринослав, 1887.
22. Никифоров В. Описание прихода, принадлежащего соборной Успенской церкви уездного города Александрии Херсонской губернии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1873. – № 18.
23. Державний архів Херсонської області. – Ф. 207. – Оп. 1. – Спр. 84.
24. Российский государственный исторический архив. – Ф. 796. – Оп. 56. – Д. 436.
25. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 104. – Оп. 1. – Спр. 25.
26. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 104. – Оп. 60. – Спр. 162.

Summary

The issue of the number of orthodox churches in Slavonic and Cherson diocese after the liquidation of Zaporizhya Sich is investigated on the basis of the original archive sources and published results of researches. Various mistakes in traditional historiography are criticized.

Н.І. Швайба

ЗАПОРОЗЬКА СТАРШИНА XVIII ст. У СТУДІЯХ Н.Д. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

Вагому частину доробку Наталі Дмитрівни Полонської-Василенко (1884–1973 рр.), відомої дослідниці Південної України XVIII ст., складають її студії з історії Запорозжя. Історія запорозького козацтва доби Нової Січі постає в цілому ряді ґрунтовних праць вченої [1; 2; 3; 4]. Об'єктом уваги історика майже у всіх цих дослідженнях постає запорозька старшина, як керівна верства, що за останніх часів існування Запорозжя почала відігравати провідну роль в політичному відношенні, а також визначала напрямки соціально-економічного розвитку регіону.

Основні праці Н.Д. Полонської-Василенко, присвячені історії Запорозжя XVIII ст. були написані у 1920 – 1930-ті роки. Для історіографії цього періоду була характерна остаточна відмова від традиційної ідеалізації запорозького товариства. Вслід за авторитетними заявами істориків-марксистів М.Н. Покровського та М.І. Яворського поступово утверджується думка про класовий розклад запорозького козацтва, про початок доби розвитку торгівельного капіталу на Запорозжі за часів Нової Січі, і як характерний соціальний наслідок – поява серед запорозців представників “дрібної буржуазії” та заможної верстви (класу) запорозької старшини. Саме в цей час в українській історіографії з'являються принципово нові, концептуальні схеми соціально-економічного та політичного розвитку Запорозжя у XVIII столітті одеських дослідників М.Є. Слабченка [5], [6] і О.О. Рябініна-Скляревського [7]. Але поруч не менш значним постав доробок і Н.Д. Полонської-Василенко. Кожен з цих дослідників у своїх студіях звертає увагу на запорозьку старшину, усі вони наголошують на тому, що у XVIII столітті цей прошарок набув якісно нових економічних та соціальних рис. Для нас з огляду на наявні лакуни та певну схематичність у висвітленні запорозької спадщини Н.Д. Полонської-Василенко [8; 9; 10; 11] є актуальним більш ґрунтовне знайомство з концептуальним змістом її історичних студій. Дане дослідження може стати в нагоді і для вивчення процесу формування запорозької старшини у XVIII столітті як владної і економічно-заможної соціальної групи.

Н.Д. Полонська-Василенко вважала, що приблизно за 40 років у XVIII столітті Запорозжя пройшло шлях швидкого соціально-економічного розвитку, який позначився соціальною диференціацією і становленням на козацьких теренах капіталістичних відносин. Рушійною силою цього процесу, на думку вченої, виступила козацька старшинська верхівка, яка зосередила в своїх руках матеріальні багатства, політичну владу, і поволі почала перетворюватися на клас торгової буржуазії, великих капіталістів.

Такий підхід цілком відбивав матеріалістичні позиції вченої, але він набув своєї завершеності лише на початку 1930-х років. До того ж, у працях 1920-х – маємо скоріш окремі думки, зауваження,

висновки щодо запорозької старшини, пов'язані головним чином з аналізом політичної історії Запорозжя у XVIII столітті. Вчена звертає увагу на те, що російський уряд намагаючись всіма засобами розкласти товариство, переманює на свій бік запорозьку старшину. Він підтримує беззмінність головних керуючих посад кошового, судді, писаря, і навіть курінних отаманів. 1756 – 1765-ті роки дослідниця характеризує як період боротьби двох принципів: старшина намагається залишити виборчі посади незмінними, а сірома вперто домагається збереження цієї давньої, традиційної зміни. Цей процес вчена ретельно висвітлює у праці “З історії останніх часів Запоріжжя” [1.-С.79-85].

У сучасній історіографії С. Водотика вже звертав увагу на науковий доробок Н.Д. Полонської-Василенко 1920-х років з приводу її оцінки причин ліквідації Запорозької Січі, він навів також і загальну оцінку вченої політичного устрою Січі як “по суті республіканського” [12.-С.53-54]. Але з цим не можна погодитись, як не можна погодитись і з ніби наведенням думок вченої щодо перетворення (в наслідок гострих внутрішніх соціальних протиріч та втручання імперських структур) демократичної республіки на олігархічну з диктаторськими повноваженнями кошового отамана [12.-С.54]. Причому автор посилається на працю 1955 року, яка вийшла вже у Нью-Йорку. В даному випадку, вчена звертала увагу на те, що протягом сорока років XVIII ст. на Запорозжжі зменшується коло осіб, які посідали вищі старшинські уряди. До того ж, Н.Д. Полонська-Василенко зазначає, що такий порядок мав багато позитивного з огляду на бурхливі часи життя Запорозжя, коли булаву кошового тримав досвідчений отаман [4.-С.133].

З іншого боку, Н.Д. Полонська-Василенко намагається визначити місце запорозької старшини у боротьбі Вольностей за свої права і території. Старшина скаржить на київським генерал-губернаторам на безпідставне захоплення запорозьких земель новосербськими та новослобідськими поселенцями, організовує депутації до Петербургу (1765 р., 1775 р.), тобто намагається вирішити територіальні конфлікти легальними методами. Безрезультатність таких намагань приводить до того, що під впливом сіроми старшиною схвалюються і більш радикальні засоби – зганяти силою “самовільно поселених” на прикордонних з Новоросійською губернією землях. За часів останнього кошового Калнишевського збільшується кількість слобод на землях Вольностей, на поселення приймаються усі бажані, частина людності зі спірних територій переводиться силоміць. На думку Н.Д. Полонської-Василенко, Калнишевський виступає провідником запорозької колонізації у протилежність російській, урядовій, заселяє землі, щоб в такий спосіб остаточно закріпити їх за Запорозжжям [1.-С.96,100]. Але далі цієї ремарки дослідниця не пішла, питання організації і впровадження старшиною безпосередніх колонізаційних заходів висвітлено, нажаль, досить поверхово [1.-С.96-97].

У перших своїх роботах, говорячи про ознаки економічного розпаду та поділу козацтва на крайні групи – сірому і великих капіталістів [1.-С.69-70], Д. Полонська-Василенко спирається, головним чином, на цифрові дані, що раніше були вже наведені в працях А.О. Скальковського, Д.І. Яворницького та Д.І. Багалія. Але згодом, джерелознавче опрацювання унікальних матеріалів Дніпропетровського крайового архіву надає можливість дослідниці безпосередньо охарактеризувати запорозьку старшину в соціально-економічному відношенні. Мова йде про працю Д. Полонської-Василенко “Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя”, що вийшла 1931 року. Про значення цієї роботи для історіографії ми вже говорили раніше [13]. Але необхідно зауважити, що аналіз описів конфіскованого 1775 року старшинського майна не лише підтвердив попередні оцінки вченої. Він надав можливість прийти до більш ґрунтовних і узагальнених висновків як щодо запорозької старшинської верстви, так і щодо соціально-економічного життя Запорозжя напередодні його скасування.

Вчена встановлює причину, за якою було заарештовано майно певної частки запорозької старшини після скасування Січі, – потерпіла та старшина, що активно відстоювала територіальні межі Вольностей. Н.Д. Полонська-Василенко характеризує цих людей як таких, що боролись за землі своєї “кляси” [3.-С.195]. Така характеристика виглядає досить однозначною навіть на ті часи.

У керівній запорозькій верхівці (кошовому П. Калнишевському, судді П. Головатому та писарі І. Глобі) дослідниця вбачає представників “заможної кляси нових запорізьких дідичів”, “запорізьку аристократію” М. Покровського, торгіву буржуазію, що зміцніла у другій половині XVIII ст. на Запорозжжі [3.-С.199-200]. Зимівники стають головними старшинськими господарчими одиницями. З описів будівель зимівників, в залежності від заможності господаря, Н.Д. Полонська-Василенко виділила два типи старшинських садіб: селянський та поміщицький (з окремими “панськими” хатами та з хатами для робітників) [3.-С.201].

Встановлені з реєстрів обсяги скотарства засвідчили, що старшинські зимівники потребували праці більше, ніж одного господаря. Ретельно аналізуючи джерельний матеріал, Н.Д. Полонська-Василенко прийшла до висновку, що в зимівниках вживали “інтенсивної найманої праці” [3.-С.208].

Вчена власне реконструювала соціальний склад та систему організації роботи в старшинських зимівниках.

Відтворюючи стан господарства кожного описаного старшинського зимівника, вчена подає загальну картину стану скотарства, загальне число голів різної худоби у старшини, приблизну її вартість (Табл. №7) і наголошує, що ці дані свідчать про торговельний характер запорозького господарства. Аналізуючи стан рільництва (з огляду на кількість сільськогосподарського реманенту – Табл. №2, наявність продуктів сільського господарства у старшини – Табл. №3) Н.Д. Полонська-Василенко виділила справжніх сільських господарів лише в особах старшини середньої заможності – І. Кулика, М. Ногая, В. Пишмича [3.-С.212-218]. Вчена припускає, що більш заможна старшина виконувала посередницьку роль у торгівлі збіжжям. Взагалі, старшинські господарства наприкінці існування Січі були переважно скотарські та, в меншій мірі, хліборобські. Худоба в основному розводилась на продаж [3.-С.231].

Старшина починає зосереджувати в своїх руках землі, розуміючи їх цінність, засновувати власні зимівники з великими скотарськими та хліборобськими господарствами. Наприкінці існування Запорозжя старшинські зимівники вже являють собою складні господарські одиниці з ієрархією робітників різних категорій, з отаманами над чабанами та прикажчиками над сільськими робітниками, що їх наймали за певною умовою. Між цими найманими робітниками були і запорозькі козаки. Н.Д. Полонська-Василенко наголошувала, що виробництво у старшинських господарствах було вже спрямоване на широкий збут, тобто орієнтувалося на ринок. Головний прибуток старшина мала з торгових операцій, з торгівлі різною худобою, кінями тощо.

Значні обсяги вилученої в старшини готівки (лише у П. Калнишевського більше ніж 47 тисяч крб.), боргові розписки, векселі на значні суми виступали, на думку вченої, прямим підтвердженням “комерційних лихварських операцій” старшини. Територія, де жили “клієнти” запорозької старшини далеко виходила поза межі самого Запорозжя [3.-С.267-268].

Отже, все в житті Запорозжя за останніх часів промовляє про складний економічний побут, про вихід із стадії натурального господарства і перехід до господарства капіталістичного. І саме запорозька старшина постає з праць Н.Д. Полонської-Василенко тією верствою, а точніше класом торговельної буржуазії [3.-С.289], який через реалізацію своїх економічних інтересів визначив цей конкретний напрямок розвитку усього Запорозжя у XVIII столітті.

Роки напередодні зруйнування Січі дослідниця вважала кульмінаційним пунктом в історії розвитку господарства Запорозжя, моментом найбільших досягнень, за яким почалася руйнація соціально-економічного ладу цілої країни [3.-С.286].

1940 року Н.Д. Полонська-Василенко також зазначала, що за останніх часів існування Запорозжя тут народився новий тип заможного поміщика, володільця величезних табунів, отар; цей поміщик вже зрозумів значення сільського господарства і зробився конкурентом поміщика як російського так і українського [14.-С.30].

У 1950-х роках, тобто вже в еміграції, вчена окреслила загальну схему соціально-економічного та політичного розвитку Запорозжя за часів Нової Січі. Так, з моменту повернення запорозьців з-під турецької протекції (з 1734 року) набуває особливої інтенсивності процес класового розшарування козацтва, виділення козацької старшини, аналогічний тому процесові, що спостерігався в Гетьманщині. Матеріальні багатства поєднуються з адміністративною силою. Протягом 35-ти років зменшується коло осіб, які посідають вищі старшинські уряди; кошові отамани займають свою посаду по кілька років: Григоріїв-Сич – двічі (1746–1750), Яким Ігнатович – тричі (1744 – 1749 та 1752), нарешті, Петро Калнишевський – протягом 10 років (1765–1775), з перервою на один рік. Поруч із вищою військовою старшиною виростає нова інституція – “отаманія” – рада отаманів, які вже не урядували, але мали значний політичний вплив (колишні кошові, писарі, судді, курінні отамани, полковники). Всі вони як раз і складали військову верхівку, що стала провідною верствою населення Запорозжя в адміністративному, владному та економічному відношенні. Роль рядового козацтва, сіроми, була зменшена до однієї форми [4.-С.133]. Така схема говорить про те, що погляди вченої навіть через кілька десятиліть не зазнали принципових змін, а навпаки, були доповнені моментами, на які свого часу звертали увагу інші дослідники (“отаманія” М.Є. Слабченка, яку, до речі, він визначав як корпорацію лише курінних отаманів).

Концептуальні висновки Н.Д. Полонської-Василенко щодо запорозької старшини звісно перегукувалися з поглядами інших тогочасних істориків, але цікаво звернути увагу і на розбіжності.

Так, О.О. Рябінін-Скляревський у праці “Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст.” (повинна була вийти у репресованому збірнику “Полуднева Україна”) також визначав XVIII століття як “добу розвитку торговельного капіталу”, яка позначилась диференціацією людності Вольностей, та збагаченням за сприятливих економічних умов “деякої верстви старшини” [7.-С.90]. Але вчений наголошував на тому, що це явище проявилось лише за останнє десятиліття існування

Січі, тобто лише за часів головування П. Калнишевського. На підставі аналізу документів архіву Коша (який перебував в той час в Одеському крайовому архіві) О.О. Рябінін-Скляревський додержувався тієї думки, що і Калнишевський, і Косап, і Глоба – “вища колегія кошової старшини” – володіли частиною зимівників, млинів, сіножатей як ранговими [7.-С.90]. Дослідник не погоджувався з Н.Д. Полонською-Василenko і щодо виокремлення такого старшинського прошарку як “дуки”, бо вважав що процес економічного розпаду Запорозжя не встиг досягнути свого кульмінаційного рівня і окремого “клясу” дуків-багатіїв тут так і не з’явилося [7.-С.91]. О.О. Рябінін-Скляревський однозначно визнавав наявність дрібної козачої буржуазії (господарі дрібних зимівників) на Запорозжжі, і саме вона панувала в куренях і у Коші. Як раз таку політику запорозької “торгівельно-хуторської верстви”, на його думку, і провадив в останнє десятиліття П. Калнишевський, як її типовий представник [7.-С.160].

З іншого боку, М.Є. Слабченко, звернув увагу більш на організацію курінної та паланкової влади на Запорозжжі у XVIII ст. В цьому контексті він зауважував, що на Запорозжжі військовий лад так і не встиг замінитися на земельно-феодальний і справа колонізації Вольностей не встигла дійти свого кінця. На місцях, “старшина-феодалі” ще не перетворилися на клас “земської вельможної верстви” [6.-С.236]. Вчений вважав, що у другій половині XVIII ст. політику Коша визначали, головним чином, настрої курінної (січової) отаманії [6.-С.248].

Але те, в чому М.Є. Слабченко вбачав перевагу курінної отаманії над кошовим, Н.Д. Полонська-Василenko розцінювала як ознаки боротьби найвищої старшинської верстви за свою політичну владу взагалі, до того ж за підтримки російського уряду [15.-С.300]. Як рецензент роботи “Соціально-правова організація Січі Запорозької” Н.Д. Полонська-Василenko закидала М.Є. Слабченку, що він не звернув достатньої уваги на ту роль, яку відіграв російський уряд в історії останніх десятиліть Запорозжя, – роль фактору, що значною мірою вплинув на зміну характеру і обсягів влади кошового, курінних отаманів, старшинської ради [15.-С.300].

Не залишилась поза увагою вченої проблема подальшої долі запорозької старшини після зруйнування Січі. Досліджуючи процес колонізації та заселення Південної України після 1775 року, Н.Д. Полонська-Василenko зауважує, що втратила свої землі лише “мятежна” старшина, яка відстоювала запорозькі кордони не лише на дипломатичному рівні, а ще і силовими методами. Досить значна частина старшини не тільки зберегла свої землі, а й придбала нові: або шляхом організації заселення нових слобод, або шляхом вступу на російську службу. Н.Д. Полонська-Василenko наводить довгий перелік запорозької старшини, що отримала земельні ділячки від російського уряду вже у межах Новоросійської губернії: полковник Строць – на Томаківці (14 636 десятин), полковий осавул Василь Пишмич – на Камишевій Сурі (12 490 дес.), отаман Кіпак – на Томаківці (10 912 дес.), старшина Сидір Білий – на Інгульці (9 000 дес.), отаман Яків Вершацький – на Дніпрі (7 950 дес.), полковник Красовський – на Томаківці (6 985 дес.), полковник Качалов – на Сурі (3 340 дес.), отаман Шиян – на Базавлуку (2 600 дес.), полковник Вірменко – на Сурі (2 500 дес.), отаман Чорний – на Чортом лику (2 147 дес.), отаман Пекельний – на Солоній (1 774 дес.), полковник Яблуновський – на Солоній (1 500 дес.) та інші представники старшини. Усього, за віднайденими реєстрами з фонду Новоросійської губернської канцелярії, 27 чоловік отримали 120 068 десятин землі (хоча за нашим перерахунком вийшло лише 115 210 десятин) [16.-С.91]. Додаючи дані з відомостей ордерів про роздачу земель, здобуті Н.Д. Полонською-Василenko у Сімферопольському Архіві Управління Державним Майном, виходить, що лише за цими неповними свідченнями, запорозькій старшині одразу після скасування Січі по різних повітах новопридбаного Російською імперією краю було роздано понад 170 000 десятин землі. Реєстри роздачі землі виступають для Н.Д. Полонської-Василenko прямим свідченням перетворення колишньої запорозької старшини на дідачів-поміщиків. Отже, дослідниця звернула свою увагу на характерну соціальну трансформацію запорозької старшини після 1775 року, в якій, з одного боку, був зацікавлений російський уряд, а з іншого, за тодішніх реалій, і сама старшина. Згодом дані, здобуті Н.Д. Полонською-Василenko, були залучені до реконструкції загального процесу роздачі земель на півдні України в останній чверті XVIII ст. А.В. Бойко звернув увагу на безпрецедентність старшинських вимог для тодішньої практики земельних роздач, коли уряд задовольнив прохання “щоб відведена нині земля була у власності без всякого назавжди платежу до казни” [17.-С.42,149-150]. В умовах нетривкості позицій російської держави на півдні, уряд погоджувався на вимоги колишньої запорозької старшини, декому навіть були надані ділянки, що перевищували встановлені норми. До того ж, земельна власність запорозьців, які отримали офіцерські чини російської армії, одразу затверджувалась ордерами губернської канцелярії, без втручання межових експедицій, тобто порівняно швидко і без зайвої тяганини [17.-С.43].

Постає запорозька старшина і у матеріалах документального збірника, укладеного Н.Д. Полонською-Василenko наприкінці 1930-х років [18]. Нажаль, збірник вченої “Історія заселення

Південної України у XVIII ст. (1734 – 1797 pp.)”, не дивлячись на схвальні рецензії [19], так і не був опублікований. Він і досі залишається поза увагою дослідників історії Південної України, і це притому, що містить унікальні архівні документи, а в цілому – відбиває історіографічну концепцію Н.Д. Полонської-Василенко. Виходячи із актуалізованої джерельної бази та із власного розуміння процесу заселення Південної України, вчена наводить групу документів, в яких мова йде вже про колишню запорозьку старшину. Ці документи, беззаперечно цікаві і значно ширші за своїм змістом, дослідниця помістила у розділі “Склад поміщиків” [20.-Арк.70-77]. Так, поруч із представниками російської влади, військовими чинами та купцями, постає колишня запорозька старшина. 6 жовтня 1777 року вона просить у Потьомкіна не лише про нагороду російськими армійськими чинами за свою службу, а й про закріплення за нею вже відведеної землі. Цікаво, що очолив групу цієї старшини військовий осавул Василь Пишмич, зимівник якого на р. Комишеватій свого часу підпав під конфіскацію [3.-С.363-364], а згодом на р. Камишеватій Сурі йому було відведено 12 490 десятин [20.-Арк.71]. В цілому ж маємо поіменний список старшини, а це майже 90 осіб, що 29 грудня 1777 року дістала штаб- і обер-офіцерські чини і в такий спосіб була інкорпорована урядом до нової системи господарювання у південному краї [20.-Арк.71-75]. Поруч наводиться ордер Азовської губернської канцелярії 1779 року, яким з подачі губернатора В. Черткова наказується: в судових справах прирівняти права колишньої запорозької старшини до прав дворянства, так як “в рассуждении оказанных ими служб, должны иметь против казаков и простолюдинов отменное уважение и предпочтение, не иначе как шляхетство...” [20.-Арк.76]. Як підтвердження ще одного способу перетворення колишніх запорожців на поміщиків Н.Д. Полонська-Василенко наводить витяг з донесення З. Чепіги Г. Потьомкіну. В ньому йде мова про поміщика Белецького, який сам із колишніх запорожців, але увійшов до нового стану не через рекомендацію запорозької старшини, а через заселення колишньому губернатору М. Синельникову слободи у Ненаситеці [20.-Арк.77]. Отже, документи, що увійшли до збірника вченої, яскраво відбили не лише намагання старшини нобілізуватися за нових політичних та економічних перетворень у регіоні, а й шляхи цієї нобілітації. Таким чином, доробок Н.Д. Полонської-Василенко не обмежується дослідженнями долі лише тієї старшини, майно якої було конфісковано і яка зазнала покарань від російського уряду [21.-С.260], він містить значно багатший матеріал.

Підбиваючи підсумки, наголошуємо на тому, що доробок Н.Д. Полонської-Василенко обов’язково слід розглядати, враховуючи історіографічну ситуацію 1920-1930-х років. На прикладі поглядів вченої щодо запорозької старшини, ми бачимо як створювалися тогочасні історичні схеми соціально-економічного та політичного життя Запорозжя у XVIII ст. Ці схеми беззаперечно важливі для історіографії як спроби наукового синтезу, як остаточна відмова від позитивізму на користь концептуального викладу. Заслужують на увагу ґрунтовні реконструкції Н.Д. Полонської-Василенко характеру виробничих відносин у зимівниках, застосування найманої праці, доведення широкого товарного характеру старшинських господарств, висвітлення долі запорозької старшини після скасування Січі.

Звертаємо увагу на те, що вчена розглядала запорозьку старшину як окрему соціальну верству (або навіть клас), але при цьому її студії не виходили з контексту соціально-економічної історії. Старшина в дослідженнях Н.Д. Полонської-Василенко постає не суб’єктом, а об’єктом історичного процесу. Але, з іншого боку, саме такий підхід дослідниці, що не виходив за рамки тогочасної української історіографії, дозволив заповнити певні лакуни в історії Запорозжя XVIII ст.

Висновки вченої, зроблені ще у 1930-х роках, ми зустрічаємо і в сучасній українській історіографії [22.-С.6]. І зовсім не можна погодитись із думкою, що радянським історикам після М. Грушевського та Д. Яворницького не вдалося створити чогось вартісного про запорозьке козацтво [23.-С.7], а до винятків у вигляді окремих праць О. Апанович, В. Голобуцького, І. Крип’якевича та ін., обов’язково слід додати доробок Н.Д. Полонської-Василенко.

Джерела та література

1. Полонська-Василенко Н.Д. З історії останніх часів Запоріжжя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1.
2. Полонська-Василенко Н.Д. До історії повстання на Запоріжжі 1768 року // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1.
3. Полонська-Василенко Н.Д. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1.
4. Полонська-Василенко Н.Д. Зруйнування Запорізької Січі // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1.
5. Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1927. – Вип. III.

6. Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI.
7. Рябінін-Скляревський О.О. Запорозькі заколоті та керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Г.Л., Сапожников І.В. А.А. Рябінін-Скляревський. Матеріали к біографії. – Одеса, 2000.
8. Верба І.В. Причини ліквідації козацької республіки – Запорізької Січі у творчій спадщині Н.Д. Полонської-Василенко // Українська державність: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції. – К., 1993.
9. Верба І.В. Запорізька проблематика в наукових працях Н.Д. Полонської-Василенко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали III Всеукраїнських читань. – К., 1993.
10. Верба І.В. Забута спадщина // Наука і суспільство. – 1993. – № 7-8.
11. Верба І.В. Н.Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8.
12. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – К.; Херсон, 1998.
13. Швайба Н.І. Праця Н.Д. Полонської-Василенко “Майно запорізької старшини” як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя” // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7.
14. Полонська-Василенко Н.Д. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1.
15. Василенкова-Полонська Н.Д. Рецензія. Проф. М.Є. Слабченко “Соціально-правова організація Січі Запорозької” // ЗІФВ ВУАН. – Кн. XVI (1928). – К., 1928.
16. Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна року 1787 (зо студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2.
17. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Аграрні відносини. – Запоріжжя, 1997.
18. Науковий архів Інституту Історії НАН України. – Оп. 2. – Од. зб. 143-147.
19. Центральний Державний Архів-Музей Літератури та Мистецтва України. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.293. – Арк. 1-13. (Рецензія О.П. Оглобліна на: Н.Д. Полонська-Василенко “История заселения Южной Украины в XVIII столетии”. – Сб. док. и мат., Т.I-II.)
20. Інститут Рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 276. “Подборка (копий) документов о развитии помещичьего хозяйства и промышленности в 1780-1800 гг. в Новороссии.” – Арк. 1-91.
21. Каюк Д.Г. Нобілітація запорозької старшини наприкінці XVIII – початку XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII.
22. Передмова // Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734-1775. – К., 1998. – Т. 1.
23. Передмова // Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734-1775. – К., 2000. – Т. 2.

Summary

This article presents the ideas of N. D. Polonska-Vasilenko on the starshina of Zaporozhye in the 18th century. The author analyzes Polonska-Vasilenko's achievements in the context of historiographic situation of 1920-1930th and defines the contribution of this scholar to the research of the starshina of Zaporozhye of the 18th century as the separate social group.

В.М. Філас

ПРОМИСЛОВІСТЬ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ “ЖУРНАЛА МИНИСТЕРСТВА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИМУЩЕСТВ” (1841–1870)

До створеного у 1837 році Міністерства державного майна були передані казенні землі як заселені, так і незаселені, та значна частина казенних лісових угідь. У зв'язку з реформою П.Д. Кисельова державних селян, в основу якої була покладена ідея “попечительства” над ними, і зміною оброчної податі на поземельну та промислову, до завдань Міністерства державного майна належали: 1) з метою підвищення прибутковості казни сприяти розвитку серед державних селян